

Výuka češtiny jako cizího jazyka na Ústavu bohemistických studií Filosofické fakulty University Karlovy v Praze

PhDr. Jitka Kramářová

Několik poznámek o metodách práce se zaměřením na učební materiály a výchozí texty v nich. Studie se soustředí zejména na problematiku výuky pokročilejších začátečníků, lekce konverzace a rozšiřování slovní zásoby v učebnicích pro začátečníky a pro mírně pokročilé studenty v kursech pro stážisty a postgraduandy

Výuka češtiny v kursech pro cizince má poměrně bohatou tradici v českých zemích i v zahraničí. Po roce 1998 se zájem o češtinu ještě zvýšil, a to nejen ze strany lingvistů. Češtinu potřebují a studují kromě zahraničních posluchačů vysokých škol i cizinci, kteří chtějí v České republice pracovat, děti českých emigrantů, zájemci o dění ve střední Evropě.

Zvýšenému zájmu o češtinu jako cizí jazyk odpovídá rostoucí počet krátkodobých i delších kursů a také jejich studijních materiálů, které jsou nabízeny jazykovými školami různých úrovní.

Na Ústavu bohemistických studií Filosofické fakulty University Karlovy lze češtinu pro cizince studovat jednooborově nebo v kombinaci s jiným oborem. Studium je pětileté. Integrální součástí studijních programů ústavu jsou i dvou a vícesemestrové kurzy českého jazyka pro nebohemisty, pro stážisty a postgraduandy a čtyřsemestrový program Česká studia. V době vysokoškolských prázdnin je pořádána měsíční Letní škola slovanských studií, během níž probíhají lektorské kurzy češtiny a přednášky.

Kurzy pro stážisty a postgraduandy, na jejichž učební materiály se naše studie soustředí, jsou odstupňovány podle pokročilosti studentů. Jsou vedeny od kursu pro začátečníky až po kurzy pro velmi pokročilé, ve kterých jsou vedle základních předmětů zařazeny i předměty volitelné. Je možno studovat i ve speciálním kursu Norma a pravopis pro Čechy bez českých škol, v tak zvaném Kursu pro krajany.

Základní kurs je ve verzi jednak pro anglicky mluvící, jednak pro Slováky. Mírně pokročilí studenti kromě převážně gramaticky orientovaných základů jazyka studují rovněž: *Ústní, případně písemné vyjadřování; Rozvíjení slovní zásoby; Analýzu autentických textů; Gramatická, morfologická a lexikální aj. cvičení.*

Zároveň se vzrůstajícím zájmem o výuku češtiny jako cizího jazyka vznikají aktuální úkoly výuky oboru Čeština pro cizince. Jedním z nejdůležitějších je nabídnout vhodnou učebnici, která by přístupnou a pokud možno poutavou formou předvedla nejen základní zásobu slov a frází, ale představila i českou gramatiku pro potřeby jinojazyčného studenta, uchopila gramatické jevy z jeho perspektivy, vysvětlila jejich podstatu, dovedla studenta k zvládnutí základních jazykových kompetencí. Vzhledem k charakteru českého jazyka je nedílnou součástí kýžené učebnice i vysvětlení gramatických kategorií charakteristických pro tento jazyk, tudíž i použití nezbytných jazykových termínů.

Nakolik splňují učebnice používané pro výuku češtiny jako cizího jazyka na ÚBS FFUK kýžený cíl?

K shrnutí a kritickému vyhodnocení ze zvoleného úhlu pohledu jsou vybrány učebnice, které si studenti mohou zakoupit, částečně i starší, z technických důvodů prozatím dále nepublikované knihy, z nichž vyučující poskytují fotokopie. Některé dozajista vhodné zahraniční učebnice jsou pro mnohé studenty z finančních důvodů nedostupné, proto se tato studie o nich zmiňuje jen okrajově.

Před vlastním hodnocením je nejprve nutno charakterizovat užívané termíny: Při zkoumání učebních materiálů jsou sledovány dvě hlavní výukové metody ve výuce češtiny – **komunikativní (přímá)** a **gramatická (též zvaná překladová)**.

Pozornost je v této práci věnována zkoumání výběru a charakteru textů v učebnicích. **Texty** v učebnicích jsou záznamy jazykových projevů. Učební texty obvykle tvoří **výchozí text** lekce, **text výkladový** a **cvičení**. Odlišnosti mezi výchozími, výkladovými a cvičebními texty jsou dány dále jejich využitím a funkcí.

Specifikou **výchozího textu** je představit určitý jazykový jev v jeho konkrétním využití. Musí vyhovovat jazykovým požadavkům, být dostatečně logicky komponován, být ve vztahu k nové slovní zásobě v lekci, představované zde studentům v konkrétním kontextu. V neposlední řadě tento text musí mít komunikativní funkci, být srozumitelný, zábavný, použitelný a rovněž využitelný pro každodenní jazykovou praxi studentů.

Zaměříme se na základní kurs a učební texty češtiny pro cizince-začátečníky a mírně pokročilé, na celkovou charakteristiku a zejména **textový komponent** používaných učebnic.

Cílem kursu je vybudovat a upevnit základní komunikační kompetence studentů. Studenti jsou průběžně důkladně seznamováni s fonetickou charakteristikou češtiny zahrnující procvičování správné výslovnosti. Zároveň si aktivně osvojují základy české gramatiky a běžně užívané slovní zásoby. Jsou vedeni k soustavnému procvičování probíraných jevů, a to zejména formou krátkých dialogů týkajících se běžných životních situací. Získávají zautomatizované reakce v každodenních situacích, základní dovednosti v oblasti komunikace, čtení, poslechu i psaní.

Součástí kursu jsou informace o českém životě, podle zájmu studentů i o politice, kultuře. Odpovědi na své otázky mohou za pomoci učitele hledat i v českého tisku (Metro, Dnes, Kulturní přehled s programy divadel a kin aj.)

Mezi učebnice užívané pro zmíněné kursy patří:

Rešková, I. - Pintarová, M.: Communicative Czech (Elementary Czech). Praha. UJOP UK 1995

Rešková, I.: Communicative Czech (Elementary Czech) Workbook. Praha. Karolinum 1999

Čechová, E. - Trabelsiová, H. - Putz, H.: Do you want to speak Czech? Liberec. Ing. Harry Putz 1997

Holub, J.: Czech for Beginners, Praha. H&H. Jinočany 1991

Holub, J. - Confortiová, H.: Čeština pro mírně pokročilé. Praha. Karolinum 1996

Bishofová, J. - Hasil, J. - Hrdlička, M. – Kramářová, J.: Čeština pro středně a více pokročilé. Praha. Universita Karlova 1997

Bishofová, J. – Hasil, J. – Hrdlička, M. – Kramářová, J.: Pracovní sešit k učebnici Čeština pro středně a více pokročilé. Praha. Universita Karlova 1999

Trnková, A.: Textová cvičebnice českého jazyka. Praha. Institut sociálních vztahů 1994. Díl I; Díl II.

Trnková, A.: Cvičení z české mluvnice pro cizince. Praha. IVS 1998

Švamberský, Z.: Cvičebnice češtiny pro zahraniční studenty–nebohemisty. Praha. Universita Karlova 1991

Filipová, K. - Luttererová, J. - Švamberský, Z.: České texty k jazykovému rozboru s cvičeními. Praha. SPN 1990

Luttererová, J.: Česká slovní zásoba a konverzační cvičení. Praha. ISV 1994

V dané studii je třeba uvažovat i o dvou učebnicích koncipovaných v zahraničí. Někteří tzv. nepraví začátečníci přicházejí do základních kurzů češtiny už se znalostí

několika prvních lekcí z učebnic používaných na jejich domácích univerzitách. Jsou to například:

Naughton, J.: Colloquial Czech. The complete Course for Beginners. London; New York. Routledge 1998

Kresin, S. - Subak-Sharpe, H. - Kašpar, F.: Czech for fun. USA. The McGraw-Hill Companies 1998

Nyní bych chtěla přejít k charakteristice výše uvedených učebnic, zejména s ohledem ke dvou používaným výukovým metodám – gramatické a komunikativní. Výsledkem by mělo být vyhodnocení podílu využití výukových metod a jednotlivých učebnic na práci v seminářích.

Gramaticky cílené semináře (částečně některé základní kurzy, více Gramatická a morfologická, částečně i lexikální cvičení v kurzech pro mírně pokročilé) většinou vycházejí z učebnic gramatiky. Využívají různé učebnice české mluvnice, slovníky spisovné češtiny. Jsou-li ve výuce přítomny učební **texty**, slouží primárně k ilustraci gramatických jevů. V seminářích jsou používány jako materiál pro navození gramatického problému a jeho následný výklad a procvičení (viz mnohé výchozí texty v učebnici Holub, J.: Czech for Beginners).

Převážná většina učebnic pro kurzy gramaticky orientované je komponována na základě **metody gramatické**. Obsahují škálu kratších cvičení složených z jednotlivých na sebe nenavazujících větných celků. Jejich cílem je procvičit gramatiku od jednodušších až po složitější příklady (např.: Trnková, A.: Textová cvičebnice českého jazyka. díl II.; Trnková, A. : Cvičení z české mluvnice pro cizince; Švamberk, Z.: Cvičebnice češtiny pro zahraniční studenty–nebohemisty).

I na poli gramatické výuky se činí určité pokusy o použití komunikativní metody. Obměňováním frazeologických celků se studenti učí nejen jednotlivým slovům, ale i do jisté míry gramatické (ve smyslu mluvnické stavby), vycházejí z principu analogie, komparace a kontrastu (viz např. - na ÚBS nepoužívané dílo autora z Katedry jazyků na ČVUT Praha - Malinovský, M.: Speak and read. Essential Czech. Massachusetts. Pimsleur. International Concord 1993). Výchozí text má podstatnou roli z hlediska funkce, percepce i interpretace. Ze zorného úhlu praxe je však velmi obtížné na základně nastíněných principů „poslechové“ učebnice jazyka s minimální gramatikou dlouhodobě a zevrubně studovat i vyučovat češtinu, která je jazykem flektivním.

Součástí výuky mírně pokročilých studentů je i práce s **autentickými texty**. Rozbor konkrétního textu je zaměřen na stránku lexikální, stylistickou, do určité míry gramatickou i na syntaktické zvláštnosti, aby se dospělo k takovému pochopení, jaké potřebuje překladatel, aby byl schopný adekvátního přetlumočení. Zvláštní pozornost je věnována otázce spisovnosti-nespisovnosti. Tato práce předpokládá určitou úroveň znalosti jazyka.

Učebnice používané v pokročilejších seminářích zaměřených na rozbor textů většinou poskytují pouze úryvky z děl českých autorů (výše citované dílo: Trnková, A.: Textová učebnice českého jazyka. Díl I.). Některé starší již znovu nepublikované textové učebnice (Filipová, K. – Luttererová, J. – Švamberk, Z.: České texty k jazykovému rozboru s cvičeními) obsahovaly i následná lexikálně a gramaticky zaměřená cvičení, určená většinou pro pokročilé studenty.

Cvičení komunikačního charakteru si vyučující, pokud to uzná za vhodné, vytváří nad textem převážně gramaticky orientovaných učebnic a sbírek autentických textů většinou sám, což je jistou nevýhodou pro studenty, poněvadž se na lekce nemohou bez

přímého zadání pedagoga připravit předem. Výhodou tohoto postupu je možnost vyučujícího pružně reagovat na úroveň a zájmy studentů, a podle toho přizpůsobit věcný charakter a úroveň otázek.

Pokud jde o výuku vedenou metodou převážně gramatickou, lze shrnout:

Čeština jako jazyk flektivní vyžaduje vedle znalosti slovní zásoby a frází i dobrou znalost základních gramatických jevů, a to i pro potřeby každodenní komunikace. Vzhledem k flektivnosti češtiny by se nabízela možnost využívat k její výuce metodu gramatickou. Gramatická metoda poskytuje systematický detailní výklad gramatických jevů. Jejich pečlivému procvičení je zasvěcen i účelově vytvořený výchozí text lekcí, obsahuje-li ho učebnice. Nevýhodou práce s gramaticky vyhraněnou učebnicí je mechaničnost cvičení, jistá nezábavnost. Podstatná a proti využívání metody čistě gramatické hovořící je zkušenost, že při výuce, ve které je převážně využívána gramatická metoda, vzniká problém v živé komunikaci – studenti neumí mluvit, rychle zareagovat, ostýchají se promluvit.

Převážně gramatickou metodu lze používat pouze v účelově gramaticky orientovaných seminářích.

Čistě gramaticky zaměřené učebnice základních kurzů kladou velké nároky na vyučujícího, který je musí „adaptovat“ do současné situace, dodat živé komunikační modely a podnítit studenty k aktivnímu využívání probíraných jevů.

Komunikativní učebnice cizího jazyka pro začátečníky, jak je známe z výuky angličtiny jako cizího jazyka, mají většinou obdobnou koncepci: jednotlivé lekce obsahují kromě výchozích textů i mnoho textů nevýkladových a komunikativních cvičení, která na ně navazují. Velký důraz je kladen na různorodost a zajímavost materiálů. Gramatika většinou slouží jen jako prostředek k vyjádření určitého myšlenkového obsahu, který má primární význam. Gramatika je vyložena formou stručných vložených poznámek nebo v samostatném oddíle.

Zdá se, že ani touto vyhraněnou cestou se kvalitní učebnice češtiny jako cizího jazyka vzhledem k již zdůrazněnému flektivnímu charakteru jazyka nemůže vydat. *Žádná z uvedených používaných učebnic češtiny jako cizího jazyka není čistě typu komunikativního.*

Jak vyplývá ze zkoumání použité komunikativní a gramatické metody v učebnicích, ani jedna se ve své čisté podobě pro výuku češtiny jako cizího jazyka nehodí. Jedinou vhodnou cestou je **skloubení obou metod**

I toto spojování však může mít svá úskalí. Novější učebnice s větší či menší mírou komunikativní metody mnohdy čerpají inspiraci i některé konkrétní gramatické příklady ze starších učebních textů gramaticky zaměřených, přejímají tudíž většinu jejich výhod i nevýhod.

Komunikativnost hledá pramen v učebnicích angličtiny jako cizího jazyka, anglický vzor je patrný zejména na cvičeních zaměřených na porozumění textu. Nekritické následování typů učebnic angličtiny jako cizího jazyka nemusí být vždy výhodou. Mnohá i klíčová slova autoři nechávají někdy nepřeložena - nenabízejí tak kompletní slovní zásobu k hlavním tématům, ve výchozích textech i doplňujících dialogích využívají dosud nevysvětlené gramatické jevy. Porozumění textu je komplikováno. Pedagog musí lekci „dopracovávat“, a pozorně tak doplňovat a objasňovat konverzační situace, vyzbrojující studenty pro řešení problémů každodenního života, které jsou buď naznačeny v učebnici, či jsou aktuální v českém prostředí, kde se studenti pohybují.

Výsledky snah o nové pojetí učebnic mají tudíž své klady i zápory. Dílčí nedostatky jsou většinou v novějších vydáních učebnic korigovány, texty včetně výchozích textů dopracovávány.

Nejčastěji používané učebnice Communicative Czech (částečně Do you want to speak Czech a Čeština pro středně a více pokročilé) se snaží o ideální skloubení obou metod: svědčí o tom komunikativní charakter výchozích textů, nenásilné uvedení nové gramatiky, vnesení komunikativnosti i do cvičení zaměřených na opakování gramatických jevů.

Hlavním cílem učebnic je zvládnutí základů autentické, komunikativní češtiny. V textové části jsou často spojeny souvislé texty s texty dialogického typu, které většinou vycházejí z reálných životních situací. Po úvodním textu následují inspirativní úkoly ověřující porozumění. Orientace ve výchozích textech je ověřována cvičeními, které kromě odpovědí na zjišťovací otázky typu „je to pravda X není to pravda“ vyžadují samostatný jazykový projev studenta. Tato cvičení je podle zájmů a jazykové vybavenosti studentů možno doplňovat otázkami dalšími připravovanými jak studenty, tak učitelem. Zmíněné celky mnohdy procvičují i vyložené gramatické jevy, které jsou frekventovány v dalších cvičeních typu - drily, doplňování, transformace aj.

Doplňující aktivity v závěru lekcí umožňují studentům realizovat aplikaci znalostí a komunikačních dovedností, které získali. Postupně přidávané oddíly Čtení aktivizují studenty nácvikem čtení autentických či autentických upravených textů, náslechnů. Setkávají se s dobrou odezvou posluchačů právě tak jako vhodně uvozená slohová zadání – popisy situací, dopisy, psaní CV, žádostí.

Určitou překážkou pro využití komunikativní metody učebnicemi a pro následné využití získaných komunikačních dovedností v praxi tvoří **stylová diferenciacie češtiny**. Studenti jsou postaveni před problém, jak rozumět běžně užívané **obecné češtině**, když znají pouze **spisovnou češtinu**, zprostředkovanou učebnicí. Communicative Czech (ve větší míře učebnice Colloquial Czech) přinášejí poznámky o obecných variantách vyložených gramatických jevů. Oblast obecné češtiny je nicméně začleněna do učebnic spíše nahodile než systematicky. Je na vyučujícím, aby se věnoval komunikativní kompetenci, do níž je nutné zařadit nejen zvládnutí prostředků spisovné X obecné češtiny, ale i pravidel a norem komunikace včetně vytýčení situací pro užití obecné češtiny. V komunikaci se tyto dva jazykové útvary (spisovná a obecná čeština) mohou odvíjet nezávisle na sobě, setkávat se, střetávat, mísit, někdy se i vzájemně zastupovat.

Komunikační praxe přináší dále odborné diskuse, referáty na seminářích, které jsou sice **mluvenou** komunikací, ale užívají se v nich odborné termíny, obraty typické pro **písemný text**.

Zmínit se o tomto a procvičit užití jazykových útvarů v adekvátní situaci je výlučným aktuálním úkolem učitele, který mnohdy doplňuje učebnice, právě tak jako v následující zadání:

Vedle pracovního a mimopracovního prostředí, kde simulujeme hovory přátelské komunikace, je nutné připravit uživatele jazyka pro komunikační situace, v nichž vyžaduje služby v nejrůznějších slova smyslu – od nakupování až po stížnosti, což představuje zvládnutí ustáleného repertoáru vyjadřovacích prostředků, tj. zdvořilostních obrátů, frází delších i kratších. Specifickou kapitolou je zkratkovitost zprostředkované komunikace – od nejrůznějších telefonických rozhovorů soukromých i pracovních až po e-mail a SMS zprávy. Vedle stálé pozornosti věnované míře spisovnosti a nespisovnosti projevu je zde důležitá stručnost formulací.

Problematika stylu se však neomezuje pouze na výše zmíněné příklady, z nichž je neivýraznější otázka denního využívání spisovné X obecné češtiny. Možný je i rozpor

běžně užívaná X knižní čeština. Snaha o vytříbený jazyk vede např. v učebnici Do you want to speak Czech k výběru takové slovní zásoby, že dialogy a některé texty vyznívají jako hyperkorektní, umělé, v každodenním hovoru nepoužitelné (totéž je značným nedostatkem učebnice Luttererové Česká slovní zásoba a konverzační cvičení. Zde je „překládání“ knižně vyznívajících dialogů do běžně mluvené češtiny možným doplňkovým cvičením).

Při zkoumání učebnic používaných k výuce češtiny jako cizího jazyka a rozboru jejich textů, především výchozích textů a dialogů, lze dojít k zjištění, že přes veškerou rozdílnost pojetí i použité metodologie se v nich vyskytují analogická **témata**, a to více či méně detailně propracovaná s více či méně rozsáhlou slovní zásobou.

Šíře používaných témat a jim odpovídající slovní zásoby někdy dosahuje až k extrémům – jeden nabízí učebnice Colloquial Czech. Snaha o nabídnutí **modelů běžné studentské konverzace** je jistě velkým přínosem pro orientaci studenta v každodenně frekventované češtině, místy však dospěla až k bezobsažné hře se slovy, k téměř nic nesdělujícím dialogům.

Problémem jsou též časem zastarávající obraty slangové, případně idiomatické, které se vyskytují i v dalších učebnicích. Vystává tak požadavek důsledněji přihlížet při výstavbě textů ke skutečnosti, že dobrá učebnice se může užívat i více let a její v době vydání vysloveně aktuální informace (cena pronájmů bytů, kritika určitého filmu, klíčové politické narážky, studentský slang aj.) mohou zastarávat.

Druhý extrém představují výše zmíněné, až násilně vytvořené **hyperkorektní texty** perfektně procvičující danou lekcí sledované gramatické jevy i zadanou slovní zásobu. Texty jsou velmi dobrým praktickým procvičením vyloženého gramatického jevu a využitím předkládaných zásob spisovného jazyka, pro běžnou konverzaci jsou však využitelné jen limitovaně, jak bylo v rozboru poukázáno.

Z analýzy učebnic využívaných k výuce češtiny jako cizího jazyka na ÚBS FFUK v Praze vyplývá, že nejlepší výsledky přináší práce s učebními materiály v učebnicích moderního typu, který citlivě propojuje techniky a metody práce. Nejvíce je používána Communicative Czech (v některých pokročilejších kursech i Čeština pro středně a více pokročilé). Podobně jako zahraniční Czech for fun a mnohdy i Colloquial Czech jsou tyto učebnice dobrým příkladem snahy o dosažení rovnováhy použité gramatické a konverzační metody a jako takové jsou nejlépe hodnoceny pedagogy i studenty.

Jak bylo výše naznačeno, ne pouze učební texty jsou základem dobře vystavené hodiny cizího jazyka. Přednášející, vedoucí semináře má tu nesnadnou, odpovědnou, a přece tak krásnou práci vnést do výukové hodiny živost komunikace, zaujetí problémem i při probírání komplikovaného gramatického jevu. Čas na motivaci, vhodná gradace lekce, střídání forem práce, procvičení, i oddychové „popovídání si“, kterým může být shrnutí tématu na závěr lekce, to vše je v rukou pedagoga, který svou invencí může i ze zdánlivě nekomunikativního či naopak účelově komunikativního textu vytvořit základ zajímavé a přínosné hodiny češtiny jako cizího jazyka.